Abduvaxidov Dilshod Narbotirovich
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Samarqand kampusi o‘qituvchi
norbotirovich@mail.ru
0009-0002-9027-6926

.

ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN TURKISTONNI BOSIB OLISH JARAYONLARINING TARIXSHUNOSLIKDA YORITILISHI

Annotatsiya. *Maqolada Rossiya imperiyasining XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston hududini bosib olish jarayonlarining tarixshunoslikdagi talqini tahlil qilinadi. Tadqiqot chor Rossiyasi, sovet davri va xorijiy tarixshunoslik yondashuvlarini qiyosiy asosda o‘rganadi. Chor davrida jarayonlar imperiyaviy manfaatlar nuqtayi nazaridan oqlovchi ruhda, sovet davrida esa marksistik metodologiya asosida talqin qilingan. Xorijiy tadqiqotlarda esa Rossiya siyosati mustamlakachilik jarayoni sifatida baholanib, uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy oqibatlari tanqidiy tarzda tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar. *Rossiya imperiyasi, Turkiston, bosib olish jarayonlari, tarixshunoslik, mustamlakachilik siyosati, chor davri tarixshunosligi, sovet davri tarixshunosligi, xorijiy tarixshunoslik, milliy-ozodlik harakati, mafkuraviy yondashuv.*

ИСТОРИЧЕСКОЕ ОСВЕЩЕНИЕ ПРОЦЕССА ЗАВОЕВАНИЯ ТУРКЕСТАНА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Аннотация. *В статье анализируется историографическая интерпретация процессов завоевания Туркестана Российской империей во второй половине XIX — начале XX веков. В исследовании рассматриваются подходы царской России, советской эпохи и зарубежной историографии на сравнительной основе. В царскую эпоху процессы интерпретировались в обосновывающем духе с точки зрения имперских интересов, а в советскую — на основе марксистской методологии. В зарубежных исследованиях российская политика оценивается как колониальный процесс, и критически анализируются её политические, экономические и культурные последствия.*

Ключевые слова: *Российская империя, Туркестан, процессы завоевания, историография, колониальная политика, историография царской эпохи, историография советской эпохи, зарубежная историография, национально-освободительное движение, идеологический подход.*

THE HISTORIOGRAPHY OF THE RUSSIAN EMPIRE’S CONQUEST OF TURKESTAN

Annotation. *This article analyzes the historiographical interpretation of the Russian Empire’s conquest of the Turkestan region during the second half of the 19th and the early 20th centuries. The study provides a comparative examination of approaches found in Tsarist-era, Soviet-era, and foreign historiography. During the Tsarist period, these events were interpreted in a manner that justified them from the perspective of imperial interests, whereas in the Soviet era, they were analyzed through the lens of Marxist methodology. In foreign scholarship, Russian policy is assessed as a process of colonization, with its political, economic, and cultural consequences subjected to critical analysis.*

Keywords: *Russian Empire, Turkestan, conquest processes, historiography, colonial policy, Tsarist-era historiography, Soviet-era historiography, foreign historiography, national liberation movement, ideological approach.*

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyo hududlariga, xususan Turkiston o‘lkasiga harbiy-siyosiy yurishlari mintaqa tarixida tub burilish yasagan muhim

voqealardan biridir. Ushbu jarayon natijasida Turkiston xonliklari – Qo‘qon, Buxoro va Xiva davlatlarining siyosiy mustaqilligi cheklanib, mintaqa Rossiya imperiyasining mustamlakachilik tizimiga tortildi. Mazkur bosib olish jarayonlari nafaqat siyosiy-harbiy jihatdan, balki ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma’naviy sohalarda ham chuqur o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Shu bois Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishi masalasi tarixshunoslikda doimiy e’tibor markazida bo‘lib kelgan. Mazkur tarixiy jarayonning ilmiy talqini turli davrlarda hukmron bo‘lgan siyosiy mafkura, metodologik yondashuv va manbashunoslik imkoniyatlariga bog‘liq holda o‘zgarib borgan. Ayniqsa, chor Rossiyasi davri tarixshunosligida Turkistonni bosib olish “sivilizatsion missiya”, “madaniy-ma’rifiy harakat” va “chekka hududlarda tartib o‘rnatish” kabi tushunchalar orqali oqlangan. Bu davrda yaratilgan asarlarda imperiya manfaatlari ustuvor bo‘lib, mahalliy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy ahvoli, qarshilik harakatlari va mustaqillik uchun kurashi yetarlicha yoritilmagan yoki biryoqlama talqin qilingan.

Sovet davri tarixshunosligida esa Rossiya imperiyasining Turkistondagi harbiy yurishlari imperialistik bosqinchilik sifatida tan olingan bo‘lsa-da, masalaga marksistik-lenincha metodologiya nuqtayi nazaridan yondashildi. Natijada bosib olish jarayoni sinfiy kurash konsepsiyasi doirasida izohlanib, milliy-ozodlik harakatlarining asl mohiyati ko‘pincha ikkinchi planga surildi. Sovet tarixshunosligida Turkistonning Rossiya tarkibiga kirishi ba’zan “tarixiy taraqqiyot omili” sifatida baholanib, mustamlakachilik siyosatining salbiy oqibatlari to‘liq ochib berilmadi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, tarix fanida tub metodologik o‘zgarishlar yuz berdi. Endilikda Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish jarayonlari milliy manfaatlar, tarixiy haqiqat va xolislik tamoyillari asosida qayta ko‘rib chiqilmoqda. Mustaqillik davri tarixshunosligida ushbu jarayonlar mustamlakachilik siyosatining yorqin namunasi sifatida baholanib, mahalliy xalqlarning siyosiy qarshiligi va ozodlik uchun kurashi milliy-ozodlik harakati sifatida talqin qilinmoqda. Shu bilan birga, mahalliy arxiv hujjatlari, sharq manbalari va xorijiy tadqiqotlarning ilmiy muomalaga keng jalb etilishi masalani chuqurroq va har tomonlama yoritish imkonini bermoqda.

Shu nuqtayi nazardan, Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish jarayonlarining tarixshunoslikda yoritilishini tahlil qilish nafaqat tarixiy voqealarning mazmunini anglash, balki turli davrlardagi ilmiy qarashlar, mafkuraviy cheklovlar va konseptual yondashuvlarni aniqlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot tarixshunoslikdagi mavjud qarashlarni tizimli ravishda o‘rganish, ularning kuchli va zaif jihatlarini aniqlash hamda mazkur masalaga nisbatan yanada xolis va ilmiy asoslangan yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi.

Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish jarayonlari chor davri tarixshunosligida asosan imperiyaviy manfaatlar va mustamlakachilik mafkurasi nuqtayi nazaridan yoritilgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkiston o‘lkasining Rossiya tarkibiga qo‘shilishi bilan bog‘liq voqealar harbiy xizmatchilar, amaldorlar, sayohatchilar va sharqshunos olimlar tomonidan faol tadqiq etila boshlandi. Biroq ushbu asarlarning aksariyatida ilmiy xolislikdan ko‘ra, Rossiya imperiyasining siyosiy manfaatlarini asoslash va oqlash ustuvor bo‘lgan. Chor tarixshunosligida Turkistonni bosib olish jarayoni ko‘pincha “tabiiy tarixiy zarurat”, “davlat xavfsizligini ta’minlash” va “madaniy-ma’rifiy missiya” sifatida talqin qilingan. Jumladan, M.A. Terentyev o‘zining ko‘p jildli asarida Rossiyaning Markaziy Osiyodagi harbiy harakatlarini imperiyaning janubiy chegaralarini mustahkamlash bilan izohlaydi hamda mahalliy xonliklarni “siyosiy jihatdan nochor va orqada qolgan tuzilmalar” sifatida tasvirlaydi [1, 112]. Uning fikricha, Rossiya hukmronligi Turkiston xalqlarini “tartibsizlik va ichki nizolardan xalos etgan” [1, 118].

Shu kabi yondashuv V.V. Bartold asarlarida ham kuzatiladi. Bartold Turkiston tarixiga oid tadqiqotlarida manbashunoslik jihatidan yuqori saviyaga ega bo‘lsa-da, Rossiya imperiyasining mintaqadagi siyosiy roliga nisbatan ehtiyotkorona va murosali pozitsiyani egallaydi. U Rossiyaning Turkistonga kirib kelishini “Sharq va G‘arb madaniyatlari o‘rtasidagi tarixiy aloqalarning davomiy bosqichi” sifatida talqin qilib, mustamlakachilik mohiyatini ochiq tanqid qilishdan tiyiladi [2, 67]. Chor davri tarixshunosligida harbiy amaldorlar tomonidan yozilgan xotiralar va tarixiy ocherklar alohida o‘rin tutadi. Masalan, N.A. Maev va A. Kun kabi mualliflar Turkistonni bosib olish jarayonlarini bevosita ishtirokchi nuqtayi nazaridan yoritib, Rossiya armiyasining harbiy muvaffaqiyatlarini bo‘rttirib ko‘rsatadilar. Ushbu asarlarda mahalliy

aholining qarshiligi “tartibsizlik”, “fanatizm” yoki “orqaga tortuvchi kuchlar” sifatida baholanib, milliy-ozodlik harakati sifatida talqin qilinmaydi [3, 29].

Alohida ta’kidlash joizki, chor Rossiyasi tarixshunosligida Turkiston xalqlarining siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayoti asosan ikkilamchi masala sifatida qaralgan. Mahalliy manbalar, jumladan, sharqiy tarixiy asarlar va hujjatlar deyarli hisobga olinmagan yoki ular “subyektiv” manbalar sifatida rad etilgan. Natijada tarixiy jarayonlar faqat metropoliya nuqtayi nazaridan yoritilib, mustamlaka jamiyatining ichki dinamikasi e’tibordan chetda qolgan. Shu bilan birga, chor davri tarixshunosligi Turkiston tarixini o‘rganishda muayyan empirik materiallar to‘plaganini ham inkor etib bo‘lmaydi. Harbiy hisobotlar, statistik ma’lumotlar, geografik tavsiflar va etnografik kuzatishlar keyingi tadqiqotlar uchun muhim manba vazifasini o‘taydi. Biroq bu materiallarning aksariyati mafkuraviy filtrlardan o‘tgan holda bayon etilgan bo‘lib, ularni tanqidiy yondashuvsiz qo‘llash ilmiy xatolarga olib kelishi mumkin [4, 141]. Demak, chor Rossiyasi davri tarixshunosligida Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish jarayonlari asosan oqlovchi va mustamlakachilik ruhida yoritilgan. Ushbu davr asarlarida ilmiy tahlildan ko‘ra siyosiy manfaatlar ustun bo‘lib, mahalliy xalqlarning tarixiy tajribasi va qarshilik harakatlari yetarli darajada aks ettirilmagan. Shu bois chor davri tarixshunosligi zamonaviy tadqiqotlarda tanqidiy tahlil asosida qayta ko‘rib chiqilishi lozim bo‘lgan muhim ilmiy meros sifatida baholanadi.

Sovet davri tarixshunosligida Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish jarayonlari masalasiga yondashuv tubdan o‘zgargandek ko‘rinsa-da, mazkur mavzu baribir qat’iy mafkuraviy doirada talqin qilindi. 1917-yilgi inqilobdan so‘ng chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati rasman qoralanib, Turkistonning bosib olinishi “imperialistik bosqinchilik” sifatida baholandi. Biroq bu tanqid marksistik-lenincha metodologiya doirasidan chiqmagan holda amalga oshirildi va masalaning milliy-ozodlik mohiyati to‘liq ochib berilmadi [5, 34]. Sovet tarixshunosligida Turkistonning Rossiya tomonidan bosib olinishi sinfiy kurash konsepsiyasi asosida izohlandi. Tadqiqotlarda asosiy e’tibor mahalliy feodal tuzumning inqirozi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning o‘zgarishi va kapitalistik munosabatlarning kirib kelishiga qaratildi. Bu jarayonda Rossiya hukmronligi ko‘pincha “tarixiy taraqqiyot uchun obyektiv shart-sharoit yaratgan omil” sifatida baholandi [6, 87]. Natijada mustamlakachilik siyosatining salbiy oqibatlari, jumladan, iqtisodiy ekspluatatsiya va siyosiy tengsizlik masalalari ikkinchi darajaga tushib qoldi.

Alohida e’tibor qaratish lozimki, sovet tarixshunosligida mahalliy aholining qarshilik harakatlari asosan sinfiy xarakterda talqin qilindi. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi qurolli chiqishlar “reaksion feodallar boshchiligidagi harakatlar” sifatida baholanib, ularning milliy-ozodlik mohiyati inkor etildi yoki cheklangan tarzda yoritildi. Hatto XX asr boshlaridagi ommaviy norozilik harakatlari ham ko‘pincha “siyosiy yetuklikka yetmagan chiqishlar” sifatida izohlandi. Shu bilan birga, sovet davri tarixshunosligining muhim jihati shundaki, bu davrda Turkiston tarixini o‘rganishga doir keng manbashunoslik bazasi shakllantirildi. Markaziy va mintaqaviy arxiv hujjatlari ilmiy muomalaga kiritilib, statistik ma’lumotlar, harbiy-huquqiy hujjatlar va ma’muriy hisobotlar tizimli ravishda tadqiq qilindi [7, 56]. Biroq ushbu manbalarning talqini qat’iy ideologik nazorat ostida bo‘lib, ularning mazmuni sovet siyosiy manfaatlariga mos ravishda izohlandi.

Sovet tarixshunosligida V.V. Bartoldning ilmiy merosi qayta talqin qilinib, uning asarlari marksistik metodologiyaga moslashtirilgan holda nashr etildi. Shuningdek, S.P. Tolstov, A.Yu. Yakubovskiy, I.I. Umnyakov kabi olimlar Turkiston tarixini ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar prizmasida o‘rganishga katta hissa qo‘shdilar [8, 201]. Ammo ularning tadqiqotlarida ham Rossiya hukmronligining mustamlakachilik mohiyati ochiq va to‘liq yoritilmaganini kuzatish mumkin. 1950–1980-yillarda yaratilgan asarlarda Turkistonning Rossiya tarkibiga kirishi tobora ko‘proq “progressiv hodisa” sifatida talqin qilina boshladi. Bu davr tarixshunosligida “xalq xo‘jaligining rivojlanishi”, “madaniy yuksalish” va “sotsialistik modernizatsiya” tushunchalari ustuvor bo‘lib, mustamlaka siyosati oqibatida yuzaga kelgan ijtimoiy ziddiyatlar chetlab o‘tildi [9, 143]. Umuman olganda, sovet davri tarixshunosligi Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish jarayonlarini qisman tanqid qilgan bo‘lsa-da, mazkur masalaga nisbatan to‘liq va xolis baho bera olmadi. Mafkuraviy cheklovlar tufayli bosib olish jarayonining milliy, siyosiy va ma’naviy oqibatlari yetarli darajada ochib berilmadi. Shu sababli sovet tarixshunosligi bugungi kunda tanqidiy qayta tahlil etilishi zarur bo‘lgan muhim ilmiy meros sifatida baholanadi.

Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish jarayonlari xorijiy tarixshunoslikda, ayniqsa G‘arb tadqiqotchilari asarlarida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab nisbatan xolis va tanqidiy ruhda o‘rganila boshlandi. Xorijiy tarixshunoslikda mazkur masalaga yondashuv sovet va chor davri tarixshunosligidan farqli ravishda mustamlakachilik va postkolonial nazariyalar asosida shakllandi. Tadqiqotchilar Rossiyaning Markaziy Osiyodagi siyosatini Yevropa mustamlakachilik tizimining tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, Turkistonni imperiyaning klassik mustamlaka hududi sifatida baholaydilar. Xorijiy mualliflar Rossiya imperiyasining Turkistonga yurishlarini asosan geosiyosiy manfaatlar bilan bog‘laydilar. Jumladan, “Buyuk o‘yin” konsepsiyasi doirasida Rossiya va Buyuk Britaniya o‘rtasidagi strategik raqobat Markaziy Osiyoni egallashning asosiy omillaridan biri sifatida ko‘rsatiladi. A. Morrison va D. Brouer kabi tadqiqotchilar Rossiyaning Turkistondagi harbiy harakatlarini Hindiston yo‘nalishidagi xavfsizlik siyosati va iqtisodiy manfaatlar bilan izohlaydi [4, 78].

Xorijiy tarixshunoslikning muhim jihatlaridan biri shundaki, unda Rossiya imperiyasining Turkistondagi boshqaruv tizimi mustamlakachilik ma’muriyati sifatida chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotlarda general-gubernatorlik boshqaruvi, harbiy-sud tizimi va yer-soliq siyosati mahalliy aholining iqtisodiy va siyosiy manfaatlariga zid bo‘lgan mexanizmlar sifatida ko‘rsatiladi. Bu jarayonlar natijasida mahalliy jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi izdan chiqqani va an’anaviy boshqaruv institutlari yemirilgani ta’kidlanadi. Shuningdek, xorijiy tarixshunoslikda mahalliy qarshilik harakatlariga alohida e’tibor qaratiladi. G‘arb olimlari XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi qo‘zg‘olonlarni sovet tarixshunosligidagi kabi sinfiy hodisa emas, balki mustamlakachilikka qarshi **milliy va diniy asosga ega qarshilik shakllari** sifatida baholaydilar [10, 96]. Bu jihat xorijiy tadqiqotlarning muhim ustunligi bo‘lib, Turkiston xalqlarining siyosiy subyektivligi masalasini qayta tiklashga xizmat qiladi.

Postkolonial yondashuvlar doirasida yaratilgan zamonaviy asarlarda Rossiya imperiyasining Turkistondagi siyosati “ichki mustamlakachilik” (internal colonialism) modeli asosida tahlil qilinmoqda. Ushbu yondashuvga ko‘ra, Turkiston hududi rasmiy ravishda imperiya tarkibida bo‘lsa-da, amalda metropoliya manfaatlariga bo‘ysundirilgan ekspluatatsion makon vazifasini bajargan. Bu holat iqtisodiy resurslardan foydalanish, kadrlar siyosati va madaniy assimilyatsiya jarayonlarida yaqqol namoyon bo‘lgan. Xorijiy tarixshunoslikda manbashunoslik masalasiga ham alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqotchilar chor va sovet arxiv hujjatlari bilan bir qatorda mahalliy manbalar, sayohatchilar kundaliklari, diplomatik yozishmalar va statistik hisobotlardan kompleks tarzda foydalanadilar. Bu esa Rossiya imperiyasining Turkistondagi siyosatini ko‘p qirrali va nisbatan xolis tarzda yoritish imkonini bermoqda [11, 189]. Umuman olganda, xorijiy tarixshunoslik Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish jarayonlarini mustamlakachilik siyosatining ajralmas qismi sifatida baholab, mazkur jarayonning siyosiy, iqtisodiy va madaniy oqibatlarini tanqidiy tahlil qiladi. Ushbu tadqiqotlar zamonaviy milliy tarixshunoslik uchun muhim metodologik va konseptual asos bo‘lib xizmat qiladi hamda Turkiston tarixini global tarix jarayonlari kontekstida qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Terentyev M.A. Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii Rossiyey. — SPb., 1906.
2. Bartold V.V. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya. — SPb., 1898.
3. Maev N.A. Ocherki Turkestana. — Tashkent, 1874.
4. Morrison A. Russian Rule in Samarkand. — Oxford, 2008.
5. Saidov A. Turkiston tarixining sovet davri talqini. — T.: Fan, 1986.
6. Yakubovskiy A.Yu. Voprosy istorii Sredney Azii. — M., 1954.
7. Umnyakov I.I. Istoriya Turkestana v dokumentakh. — M., 1960.
8. Bartold V.V. Sochineniya. T. IX. — M.: Nauka, 1977.
9. Alimuhamedov R. Rossiya va Turkiston: tarixiy jarayonlar. — T., 1982.
10. Pierce R. Russian Central Asia, 1867–1917. — Berkeley, 1960.
11. Crews R. Empire and the Confessional State. — Stanford, 2006.